

УДК 005+008]:39

ББК 81.0

КОНТЕНСИВНО-ФОРМАЛЬНА ТИПОЛОГІЧНА ТАКСОНОМІЯ ЕТНОКУЛЬТУРНИХ СТЕРЕОТИПІВ

ШУТОВА М. О.

Київський національний лінгвістичний університет

У статті проаналізовано мовну природу феномена “етнокультурний стереотип”, з’ясовано співвідношення стереотипу і його мовного знака з позицій когнітивної лінгвістики; встановлено, що відповідно до опозиції свій/чужий етнокультурні стереотипи поділяються на автостереотипи і гетеростереотипи; реконструйовано етнокультурні стереотипи за планом змісту і планом вираження і здійснено їх контенсивно-формальну типологічну таксономію, зокрема виявлено три їх типи: семантичні стереотипи (топіки), формальні (ідіоми) та формально-семантичні (формули).

Ключові слова: етнокультурні стереотипи, контенсивно-формальна типологічна таксономія, топіки, ідіоми, формули, автостереотипи, гетеростереотипи.

The article deals with the analysis of linguistic nature of “ethnic and cultural stereotypes” phenomenon. The correlation of the stereotype and its linguistic sign from the cognitive linguistic angle was found out. There were established that due to the opposition his / alien the ethnic and cultural stereotypes are divided into auto- and heterostereotypes. The ethnic and cultural stereotypes were reconstructed in pursuance of plane of content and plane of expression and their contentive and formal typological taxonomy achieved, particularly there were discovered three types of them: semantic stereotypes (topics), formal (idioms) and both formal and semantic (formulas).

Key words: ethnic and cultural stereotypes, contentive and formal typological taxonomy, topics, idioms, formulas, autostereotypes, heterostereotypes.

Феномен стереотипу виявився надзвичайно затребуваним (О. Белова) у різних сферах гуманітарної науки, проте представники кожної із цих сфер виокремлюють у стереотипі ті його властивості, які є важливими з позицій свого напряму й аспекту дослідження. Лінгвістика теж долучилася до розробки проблематики стереотипів (розвідки С. Бартмінського, О. Белої, О. Березович, У. Квастхофф, І. Кобозевої, Л. Крисіна, І. Панасюк, Х. Патнема, В. Плуґяна та ін.) і вже має певні результати у вивченні власне лінгвістичної природи стереотипних одиниць. Як зазначає О. Белова, під стереотипами з лінгвістичного погляду розуміють “установлені конвенціональні семантичні і / або формальні конструкції, які формують культурно-мовний образ об’єкта” [7, с. 13]. Такий висновок дає підстави говорити про дві різні площини лінгвістичної класифікації або ширше типологічної таксономії стереотипів. Перша площина – **формальна** (фразеологія, мовні кліше, формульність, принципи сполучуваності у рамках мовної конструкції (стереотипного утворення), друга – **семантична** (сміслові конотації мовних одиниць, що супроводжують основне / первісне значення) [див. про це докладніше: 5, с. 154].

Для лінгвістичної таксономії стереотипів надзвичайно важливими є такі аспекти, як 1) стереотип і його мовний знак, 2) стереотип і значення слова з позицій когнітивної семантики, 3) когнітивна структура стереотипу, 4) стереотип як спосіб концептуалізації дійсності та мовні засоби його вербалізації. Саме ці питання залишаються актуальними для систематизації стереотипів як мовних одиниць, в основу якої має бути покладено їх типологічну таксономію – формальну і семантичну.

Для вивчення ж етнокультурних стереотипів актуальним є етнолінгвістичний вектор, відповідно до якого вони розглядаються як явища, що належать “мові культури”, а тому предметом аналізу з цього погляду стає семантика знака в мові культури (праці Т. Агапкіної, Є. Бартмінського, Л. Виноградової, М. і С. Толстих).

Роль “представника культури” та “опори особистості в діалозі культур” відводить стереотипу В. А. Маслова [13, с. 108], надаючи йому у такий спосіб етнокультурного забарвлення. Будучи, з одного боку, спрощеним і схематичним уявленням, яке характеризує дійсність у найпростішому вигляді, стереотип, зазначає дослідниця, виконує надзвичайно важливу функцію: є основою менталітету народу, допомагає особистості орієнтуватися у світі. Світосприйняття перебуває в полоні мовної картини світу, яка стає для певного етносу фундаментом для всіх культурних стереотипів [там само, с. 111].

Така постановка проблеми зумовлює актуальність статті, метою якої є здійснення контенсивно-формальної типологічної таксономії етнокультурних стереотипів.

Завдання статті:

- з’ясувати мовну сторону феномена стереотип;
- проаналізувати співвідношення стереотипу та його мовного знака з позицій когнітивної лінгвістики;
- класифікувати етнокультурні стереотипи на основі опозиції свій / чужий;
- реконструювати етнокультурні стереотипи за планом змісту і планом вираження;
- схарактеризувати виявлені семантичні (топіки), формальні (ідіоми) та формально-семантичні (формули) типи етнокультурних стереотипів.

Етнокультурні стереотипи формуються як артефакти фольклорно-міфологічної свідомості і побутують у системі традиційної культури [7, с. 8]. Як цілком слушно стверджує О. Белова, етнокультурний стереотип – це не просто оцінний образ “чужого”, закріпленого в мові (номінативні моделі, паремії), але і значимий концепт як обов’язкова складова картини світу. Для поняття етнокультурного стереотипу важливою є не лише мовна компетенція (національно-культурний компонент значення слова), а й прагматична компетенція (знання про світ, про навколишню дійсність). Ця група стереотипів виконує структуроутворювальну й етнодиференціювальну ролі, важливі для самоусвідомлення і самопізнання етносу (уявлення про “свій” і “чужий” народ, “свою” і “чужу” релігію, обрядовість, систему цінностей) [там само, с. 12].

У народній культурі ставлення до представників інших культур визначається поняттям етноцентризму, коли свої традиції, своя релігія, свої звичаї і своя мова сприймаються як єдино правильні й справжні. Ці усвідомлення сягають, як уже вище згадувалося, фольклорно-міфологічного тлумачення етнокультурних стереотипів, де образ чужого динамічно розвивався між двома полюсами: 1) *відторгнення* (будь-який представник іноетнічної групи сприймався як істота небезпечна і майже потойбічна) і 2) *толерантності* (включення чужих до сфери традиційної обрядовості, магічних і релігійних практик), поєднуючи у собі, на перший погляд, суперечливі й несумісні характеристики. Але саме в цій полярності криється унікальність усього комплексу уявлень про чужих, що відображає й етноконфесійну полеміку, і суспільне протистояння, і культурний взаємовплив, і “міфологію сусідства” [7, с. 11].

Спираючись на цей опозиційний принцип етноцентризму, тобто на критерій свій/чужий, вважаємо за доцільне спершу диференціювати етнокультурні стереотипи на два когнітивно-контенсивні типи: 1) *етнокультурні автостереотипи* (як етнокультурна стереотипізація свого) і 2) *етнокультурні гетеростереотипи* (як етнокультурна стереотипізація чужого), в основу внутрішньої таксономії яких покладено оцінку своїх / чужих етносів.

Носії однієї лінгвокультури користуються категоріями стереотипних уявлень, щоб зберегти численну кількість інформації про представників іншої мови та культури.

Так, скажімо, спеціалісти з етнічної психології (Н. Лебедева, Т. Стефаненко), що вивчали етнокультурні стереотипи у різні часи, зазначають, що нації, які відносять себе до економічно найбільш розвинених, підкреслюють у собі такі якості, як розум, підприємництво, а нації з відсталою економікою – доброту, щирість, гостинність. Як приклад, наведемо спостереження С. Г. Тер-Мінасової, яка твердить, що “в англійському суспільстві більше цінують професіоналізм, працьовитість, відповідальність, а в російському – гостинність, щирість, справедливість” [22, с. 255].

Для того, щоб підтвердити ці спостереження чи їх спростувати, необхідно виконати процедуру реконструкції етнокультурних стереотипів, тобто, перш за все, з’ясувати власне мовну сторону цього феномена, адже відновити архетипи як колективне несвідоме, що, на нашу думку, мають онтологічну природу у формуванні стереотипних уявлень носіїв індоєвропейських мов загалом і представників конкретного європейського етносу і соціуму зокрема можна лише за умови розкриття їх лінгвістичної сутності як мовних знаків. Про це ми зазначали на початку статті, де йшлося про те, що для виявлення суто лінгвістичної природи стереотипу видається за доцільне з’ясувати співвідношення стереотипу і його мовного знака.

Мова в певний спосіб полегшує пізнання світу, бо сам світ, як зазначає О. О. Селіванова, характеризує концепцію лінгвістичного детермінізму, “уже позначений мовними знаками, а нова реальність може отримати ім’я на основі знака вже знайомої реальності за схожістю, суміжністю, асоціативно” [18, с. 265]. Стереотип у мові – це, перш за все, спрощене, схематичне, узагальнююче зображення певної категорії осіб (будь-якої народності, професії, віку, статі та ін.), звірів, інституцій (наприклад, поліції, школи), подій (весілля, виборів), яким притаманні позитивні або негативні риси. Сигналами апелювання до стереотипу виступають правдиві і типові особливості: правдивий і типовий пес – вірний. Звідси, у мові стереотип – це емотивно-конотативний компонент семантики слова, виразу або речення [5, с. 154]. Ці наведені думки Є. Бартмінського тісно пов’язані з питанням мотивованості стереотипу як мовного знака, тобто недовільного зв’язку між *позначенням* і *позначеним*, союз яких, за Ф. де Соссюром, і формує мовний знак [21, с. 87]. У наведеному прикладі *вірний пес* – це позначення, а позначене – становлять стереотипні уявлення носіїв мови про собаку як вірного, відвертого друга, який не зрадить за будь-яких умов. Мотиваційну основу у наведеному стереотипному вислові складають денотативні ситуації, коли інстинктивна поведінка цієї тварини рятувала людину від небезпеки. Такі ситуації стали символічними для носіїв мови, закріпилися в їх свідомості як стереотипи і водночас вербалізувалися в мовному знакові *вірний пес*.

У 30-і рр. ХХ ст. П. Флоренський (ще до того, як стали відомі ідеї Ф. де Соссюра) висловив слушні думки про зв’язок між “символізуючим” та “символізованим”, вживаючи їх як синоніми до понять “позначення” і “позначене”. Він писав: “Символізує і символізоване не випадково пов’язуються між собою” [25, с. 390]. Італійський семіолог і філософ Умберто Еко користувався соссюрівською термінологією, визначаючи знак як єдність *позначення* і *позначеного*, які поєднуються кодом. *Позначене* – це те, що за допомогою коду вступає в семасіологічні відношення з *позначенням* [28, р. 121].

Отже, мовний знак – це альянс позначення і позначеного, де позначення констатує план вираження, а позначене – план змісту. Стереотип – це когнітивна структура свідомості, стандартизовані уявлення про певні ситуації, які виражаються в мовних знаках, що мають мотивований зв’язок між планом вираження і планом змісту.

Для пояснення механізмів стереотипізації людського досвіду, тобто виявлення мотиваційного зв’язку між позначенням і позначеним, слід здійснити реконструкцію мовної форми і значення одиниць, які вживаються на позначення етнокультурних стереотипів. Ці припущення потребують з’ясування співвідношення наступного ланцюжка понять: стереотип і значення

слова з позицій когнітивної семантики. Іншими словами, варто уточнити, як стереотипні уявлення закріплюється у плані змісту мовного знака, тобто, як відбуваються процеси стереотипізації і вербалізації досвіду людини.

Уточнимо спершу, що розуміють під значенням слова представники когнітивної семантики. Ця інформація в принципі вже не є новою. У когнітивній семантиці обстоюють культурну мотивацію і енциклопедизм значення слова. Посилаючись на Р. В. Васька, який, цитуючи А. Вежбицьку, зазначає, що “лексичне значення є ментальною сутністю, яка здатна отримати своє власне буття тільки в людській свідомості; воно входить як складова частина до структури знання про навколишній світ, з чим і пов’язаний його енциклопедичний характер” [9, с. 3]. Дослідити семантику слова з позицій когнітивної семантики – означає, насамперед, описати еталонний ментальний образ, сформований у свідомості людини, який відповідає слову, а не лише позначити межі денотації [там само].

Повертаючись до процесу стереотипізації, наведемо твердження А. Байбуріна з цього приводу, який переконаний у тому, що стереотипізація досвіду людини лежить в основі дії механізму традиції, який виконує функції інтеграції і стабілізації у системі культури [4, с. 5]. Власне стереотипи є культурно-етносоціальним явищем, а стереотипізація – психологічним процесом. Як процес, стереотипізація – це категоризація (*таксономія*) соціальних об’єктів, результатом якої є різні стереотипи, де центральну позицію посідають етнокультурні стереотипи. Класифікуючи соціальні категорії, людина як соціально-психологічний тип акцентує увагу на властивостях (ознаках, критеріях), за якими різні об’єкти, явища, ситуації, предмети і власне самі представники етносу, що характеризуються тими чи іншими категоріальними ознаками, або типовими характеристиками, сприймаються як за схожими один на одного ознаками, критеріями, так за такими, що відрізняються від інших.

Соціально-психологічними функціями стереотипізації є:

- спрощення та систематизація складної та великої за обсягом інформації;
- міжгрупова диференціація, що найчастіше оцінюється на користь своєї групи і сприяє підтриманню позитивної групової ідентифікації;
- пояснення відносин між групами (не лише людей, а тут ідеться про групи об’єктів, предметів тощо, що підлягають стереотипізації);
- прийняття міжгрупових відносин / відношень (перехресні зв’язки);
- збереження цих відносин / відношень [10, с. 37].

Стереотипізація є важливим механізмом розуміння індивідом соціального значення інформації, тобто за допомогою стереотипізації відображається соціальна реальність і передусім за допомогою мови. Мовними показниками стереотипізації, за Є. Бартмінським, є повторюваність характеристики предмета в різних висловлюваннях, що можна дослідити статистично, а також закріплення цієї характеристики в мові, зокрема у значеннях слів. Про це можна судити на основі аналізу словотворчих дериватів, метафор, фразеології, прислів’їв, а також правил побудови зв’язного тексту [5, с. 169].

Саме з цих позицій варто підходити до витлумачення співвідношення етнокультурних стереотипів і значень слів (та інших мовних знаків), які вживаються на їх позначення. Таке розуміння цього співвідношення знаходимо у працях С. Толстої, для якої стереотип – це ментальна (семантична) сутність, яка отримує своє вираження в різноманітних мовних формах (лексичному значенні слова, його словотворчих та семантичних дериватах, сумісності, кореляції з іншими словами, етимології, фразеології, граматичних властивостях). Відтак, етнокультурний стереотип як ментальне утворення, яке вербалізується в мовному знакові, є сукупністю суджень про предмет, що реконструюється на основі всіх мовних даних, що входять до семантичної структури слова. Наприклад, стереотип сонця може бути представлений такими судженнями “Сонце – найяскравіше світило”, “Сонце світить та зігріває

землю”, “Сонце є джерелом життя”, “На сонце не можна вказувати пальцем” та ін. [23]. При цьому С. Толстая погоджується з Є. Бартмінським, що мовну картину світу можна представити як комплекс суджень про світ, які закріплені в самій мові, в її граматичних формах, лексиці, клішованих текстах (приказках) [5, с. 159].

Аналогічно план змісту стереотипу розглядає В. В. Красних, для якої це образ, ментальний конструкт, уявлення про предмет або ситуацію загалом, зумовлені національно-культурною специфікою. Наприклад, стереотип-образ рос. *пчела* асоціюється з рос. *труженицей*, *баран* – *упрямый*; стереотипи-ситуації: рос. *аист* – *капуста*, *билет* – *компостер* [11, с. 6].

В українській мові стереотипний образ *бабусі* асоціюється з *добротою*, *селом*, *домом*, що закріплюється у конотативному значенні одиниць, які вербалізують ці судження: “Була б моя бабуся – нікого не боюся”, “Хто бабусю має, той потіху знає”, “Там бабусини руки – де онуки”, “Бабусине слівце – плідне деревце” [26, т. 1]. Зокрема, у “Славянском ассоциативном словаре” знаходимо *бабуся* – *рукоділья*, *онука*, *хвора* [20, с. 24].

Зупинимося докладніше на семантичних асоціаціях людини, які відображені у конотативному значенні лексеми. Під конотаціями лексеми Ю. Д. Апресян розуміє “не суттєві, але стійкі ознаки вираженого нею поняття, які втілюють прийняту в певному мовному колективі оцінку відповідного предмета чи факта дійсності” [2, с. 56], “відображають пов’язані зі словом культурні традиції, панівну в певному суспільстві практику використання відповідних речей” [1, с. 67], або “сукупність... закріплених у культурі певного суспільства асоціацій”, що утворюють додаткові лексичному значенню “змістові елементи, логічні й емотивні, які об’єднуються у стереотип” [27, р. 13–14].

Етнокультурні стереотипи, виражені мовними знаками, характеризуються найбільшим ступенем конотації, адже містять у собі звернення не до індивідуального користувача знаком, а до мовного колективу. Таким чином, мовець, використовуючи мовні одиниці, що мають певні конотації, не виражає цим своєї особистої оцінки позначуваного об’єкта, як це відбувається у випадку оцінки, що входить до прагматичного шару лексичного значення слова (маються на увазі емоційно-оцінні прагматичні елементи значення) [2, с. 62], а відображає колективну думку носіїв мови. У ролі таких мовних одиниць функціонують:

- 1) топіки – стійкі сполучення лексико-семантичних одиниць;
- 2) формули – стійкі семантичне сполучення, що мають своє постійне формальне вираження;
- 3) ідіоми – формальні стійкі сполучення, які не мають для носіїв мови семантичної мотивації [5, с. 155].

На думку Є. Бартмінського, топіки – це стійки сполучення суто семантичних одиниць, яким не відповідає будь-яка стабільна (певна) форма вербалізації. Наприклад, рос. а) “негры выполняют самую тяжелую работу”, “сапожники пьют”, б) “кукушка предсказывает будущее”, в) “хорошая мать любит своего ребенка” [5, с. 155]. Інформація, наявна в цих судженнях, стосується, як правило, осіб та предметів, цілих подій (приклад б). Висловлювання-стереотипи (а) мають описовий або квазіописовий характер, типу (б) – характер вірувань, прикмет, типу (в) – нормативний. Усі ці висловлювання є судженнями, які засновані на впевненості, переконливості, насамперед, в останньому прикладі, що не підлягає сумніву. Тимчасом перший і другий приклади навряд чи є переконливими, адже сьогодні стереотипи щодо негрів як до суто робочої сили, важкої, чорної роботи зруйновані. Друге ж висловлювання є здебільшого міфопоетичним, фольклорним, а тому його також навряд чи можна віднести до реальних, а відтак, немає впевненості у точному пророкуванні майбутнього, яке віщує зозуля, воно є лише можливим, тобто є припущенням.

Формули є стійкими семантичними сполученнями, які мають своє постійне формальне вираження: рос. “ни сват, ни брат”, “как баран на новые ворота”, “волчий аппетит”, “мавр сделал свое дело, мавр может уйти”, “галантный как француз”, “в чем мать родила”, “видно как на ладони” [5, с. 156].

Ідіоми – суто формальні стійки висловлювання, які вже не мають для носіїв мови прозорої семантичної мотивації. Наприклад, рос. “вешать собак (на кого-либo)”, “чертовски холодно”, “иди в болото”, “ни в зуб ногой” [5].

З огляду на таку видову класифікацію, топіки належать до *семантичних стереотипів* і пов’язуються з планом змісту цих мовних знаків, ідіоми – до *формальних стереотипів*, в яких актуалізованим є план вираження, і формули – до *формально-семантичних*, де мотивованими є і план вираження, і план змісту.

У процесі розвитку мови топіки перетворюються на формули, а ті, в свою чергу, на ідіоми. Як наголошує Є. Бартмінський, для лінгвіста найважливішим видом стереотипу є формули, значну кількість яких досліджує фразеологія. Водночас, формула є глибшим поняттям, ніж фразеологізм [5, с. 157].

Безпосередньо топіки досліджувала Ута Квастхофф, класифікуючи ці мовні утворення як просту предикацію, висловлювання з індикаторами-обмежувачами та висловлювання, що визначають позицію мовця. Авторка намагалася виявити стереотипний характер топиків [29, р. 68–69].

Формальні стереотипи також зазнають динамічних змін. Але особливу цінність у дослідженні стереотипів Є. Бартмінський убачає в клішованих текстах, які закріплені в стійкій формі та відтворюються в актах комунікації.

У зв’язку з комунікативною поведінкою людини стереотипи впливають на вибір певних стратегій та тактик поведінки в конкретних ситуаціях і створюють певні кліше в інтерпретації світу [8, с. 45]. Розрізняють *стереотипи поведінки* та *стереотипи-уявлення*, які, у свою чергу, поділяються на стереотипи-ситуації та стереотипи-образи [12, с. 233]. Стереотипи поведінки, на думку В. В. Красних, зберігаються у свідомості у вигляді штампів, а стереотипи-уявлення – як кліше. Стереотипи-ситуації включають передбачувану (очікувану) поведінку комунікантів. Стереотип-уявлення зберігається в свідомості у вигляді фрейм-структури, аспектами якої є кліше та штампи [там само].

Стереотипи поведінки (ситуації) та стереотипи-уявлення збігаються з їх таксономією у Є. Бартмінського як образів та зразків, узгоджуються з розумінням опозиції реальний / ідеальний, про які будемо нижче говорити. Це ментальні конструкти, які існують у свідомості людини у вигляді фреймів-структур. Образ створюють реальні, типові, звичні характеристики, що властиві конкретному об’єкту. Від стереотипу поведінки і ситуації очікують певної (очікуваної) реакції та поведінки. Отже, стереотипи-образи можна віднести до *семантичних стереотипів*, бо вони мають стійке сполучення семантичних одиниць. Такі приклади знаходимо в “Славянском ассоциативном словаре”: *Бог* асоціюється з силою, справедливістю, світлом, добром, любов’ю; *вечір* – тихий, теплий, темний; *вода* – життя, сила, річка, цілюща тощо [20, с. 26, 42, 48].

До стереотипних висловлювань за типом *формули*, де актуалізованими є і план змісту, і план вираження, можна віднести фразеологізми і крилаті вислови, джерелами яких є світова міфологія та цитати з художніх творів. Наприклад: *від Адама, агнець божий, починати з азів, відкривати Америку, Аллах знає, кайнова душа* [26, т. 1].

Формальні стереотипи-ідіоми, які не мають прозорої семантичної мотивації для носіїв мови, відображені в мовних кліше та ідіомах. *Зганяти оскому, переливати з пустого в порожнє, годувати ляцями, дати перцю* [26, т. 1].

Ще один важливий момент, про який пише Є. Бартмінський, – то це суб’єктивний фактор у таксономії стереотипів, зокрема модальність: співвідношення стереотипу з такими категоріями, як *реальний*, який є насправді, та *ідеальний*, який має бути [5, с. 167]. У процесі таксономії етнокультурних стереотипів на основі плану змісту і плану вираження обов’язковим є врахування цього опозиційного критерію модальності *реальний / ідеальний*. Але тут є одне

застереження щодо таксономії стереотипів з неточною суб'єктивною генералізацією, коли всі об'єкти даного класу несвідомо наділяються будь-якою рисою. Судження на зразок рос. “Мать заботится о ребенке”, “Шотландцы скупы”, “Собака кусается” Є. Бартмінський називає *квалітативними*. Вони є узагальненими судженнями, підмет у них виступає показником узагальненості (*кожен, всі*), а присудок має тимчасовий характер і позначає щось, що існує *завжди*. Однак на поверхні тексту, в повсякденних висловлюваннях ці показники не є явними та чіткими. Узагальнення у стереотипі підпорядковується певній характерній модифікації, яка обмежує всі судження про *всі* прояви даного виду судженнями типу *всі нормальні та всі характерні його прояви*.

Модифікатори “нормальний”, “типовий”, “справжній”, “характерний”, які входять до структури стереотипу, відрізняються один від одного. Найважливішим з них є модифікатор “справжній”, до складу якого входять всі інші характеристики. Цей модифікатор має два значення: “такий, що відповідає дійсності”, і “такий, що відповідає уявленню про щось, ідеальний”. Саме це розмежування Є. Бартмінський бере за основу класифікації різних варіантів виявлених вище трьох типів стереотипів [5].

У першу чергу учений виділяє *образи та зразки*, використовуючи при цьому терміни соціології. Вони мають різний онтологічний статус. Критерії, або характеристики, які створюють *образ*, розуміють як реальні, типові, звичні. Характеристики, які зумовлюють *зразок* і розуміють як необхідні для предмета з погляду норм носіїв мови, можуть бути об'єднані в метатекстовій формулі “такий, який має бути” [5, с. 168].

Проаналізуємо це на прикладах української мови: *справжня людина як не хоробра, то смілива; без вітру і трава не шелестить; з добрими людьми завжди згоди можна дійти; всякій матері свої діти милі* [24]. До кожного з цих висловів можна додати “на мою думку”, “на думку мовця”, “мені так здається”, “українці вважають, що [...]”. Модифікатори “справжній”, “нормальний”, “типовий” означають суб'єктивізацію судження, відсилають до суб'єкта, що встановлює норму. Тому, як зауважує Є. Бартмінський, повний запис стереотипного висловлювання повинен складатися з того, що говорять (*dictum*), і того, хто говорить (*subjectum*) – диктумно-модусна характеристика, про яку свого часу ще говорив Ш. Баллі: “Поляки говорят (считают), что все типичные (по мнению поляков) французы остроумны” [5, с. 166], “українці вважають, що (нормальна, типова) справжня людина, як не хоробра, то смілива”, “український народ говорить, що з добрими (типовими, справжніми, на думку українців) людьми завжди згоди можна дійти”, “на думку мовця всякій (нормальній, справжній) матері свої діти милі”.

Для стереотипів, які відіграють значну роль у культурі, уявлень про ангелів, демонів, відьом, упирів, тобто для тих, які ми розглядаємо як етнокультурні стереотипи, Є. Бартмінський використовує поняття *міфологічні уявлення*. Це, наприклад, культурно-мовні уявлення про міфологічні істоти: “такі, які, можливо, існують” [5, с. 168]. До таких стереотипних уявлень не можна застосувати критерії “типовий” або “такий, який має бути”. Існування цих міфологічних істот стосується певних сфер дійсності. У той же час учений вважає стереотипізацію різновидом міфологічного мислення, яке відіграє важливу роль у суспільних відносинах та активізується в ситуаціях протистояння або суперництва різних соціальних (етнічних, етнокультурних) груп [5, с. 136–140]. Характерною ознакою міфологічних стереотипів є їх специфічне емоційне забарвлення: у них, як правило, втілена ідея “чогось вищого”, наприклад, благородства власного етносу та меншовартісності “чужого”. Будь-яке суспільство розглядає власні норми поведінки, моральні цінності тощо як найдоцільніші, еталонні. Наприклад, про себе українці говорять: *козацькому роду нема переводу, козак не боїться ні тучі, ні грому; своя хата – своя стріха, свій батько – своя втіха; свій глаз – алмаз* [15]; *до свого роду – хоч через воду; найдорожча пісня – з якою мати колисала* [24],

а от про когось: *чужі руки – круки* [15]. Риси інших етнічних спільнот розглядаються як недосконалі або меншовартісні, а отже, представники інших етносів – зовсім “інші” або ж “чужі”, які навіть позбавлені багатьох людських рис: *Не трать ходу до поганого роду; багатий, як циган на блохи; ксьондз, Жид та собака – вся віра однака; вража Німота; ой, дай, жінко, нагая – провчити Німчя* [15].

Міфологічні мотиви етнічних стереотипів відображені в легендах про створення світу, в оповідях про праотців різних народів та риси їх характеру, причини побутування тих чи інших традиційних господарських занять, про історичні обставини формування специфічних рис психології етносів [19].

Також культурно-мовні уявлення про соціальні ситуації та явища, установки та поведінку людини підлягають конвенціоналізації у суспільній свідомості і належать до ситуацій можливих, бажаних, очікуваних, які сприймаються як соціальні або індивідуальні програми, що мають реалізуватися. Стереотипи такого виду польський лінгвіст називає *ідеологічними* [19, с. 168]. *Добре в світі тому жити, хто працюючий; зароблена копійка краща за крадений карбованець; маленька праця краща за велике безділля; недаром говориться, що діло майстра боїться; хто рано підводиться, за тім і діло водиться*]. Такі стереотипи можна об'єднати формулою “такий, який повинен і має бути” [там само].

Така таксономія стосується основних варіантів стереотипу, елементарних стереотипних думок. Судження, які створюють образи, зразки, міфологічні та ідеологічні уявлення, можуть співіснувати. Стереотипи сонця, тварин, рослин, чужих тяжіють до образів, стереотипи родичів – до зразків [19, с. 169].

Наведені вище приклади дають підстави говорити про те, що етнокультурні стереотипи належать до сфери національної культури і є частиною мовної картини світу. Це історично закріплений умовний образ, що існує у свідомості як стабільний знак і належить до суспільної і мовної норми. Мовним проявом етнокультурного стереотипу є традиційні, усталені форми вираження певних значень, що стали нормативними.

Підсумовуючи, зазначимо, що етнокультурні стереотипи існують у свідомості й підсвідомості людей, а також реконструюються в мові: 1) в етимологічному і переносному значеннях, 2) в ідіомах, 3) у синтаксичних конструкціях. Повна характеристика етнокультурних стереотипів складається з плану змісту і плану вираження мовних одиниць, що їх позначають. Це ті критерії, на основі яких встановлено семантичні (топіки), формальні (ідіоми) та формально-семантичні (формули) типи етнокультурних стереотипів, тобто це їх контенсивно-формальна типологія.

Взявши за основу типологію стереотипів В. В. Красних, узгоджуємо її з таксономією етнокультурних стереотипів Є. Бартмінського, тобто, в першу чергу етнокультурні стереотипи можна розподілити на два типи, які детерміновано загальнокультурною опозицією “свій/чужий”: авто- і гетеростереотипи, тобто уявлення про самих себе та про інших. Залежно від структури плану змісту і плану вираження автостереотипи так само, як і гетеростереотипи можуть бути семантичними, формальними та формально-семантичними. На основі модифікаторів “реальний / ідеальний”, розрізняємо стереотипи-образи та стереотипи-зразки. Стереотипи-уявлення відповідають розумінню стереотипних образів, або асоціативних уявлень людини про певні ситуації, які можуть або не можуть стереотипізуватися. Тимчасом стереотипи поведінки притаманні носіям конкретної етнокультури, – тій поведінці, яка є реальною, і такій, яка повинна бути зразковою, ідеальною, тобто відповідати нормам, закріпленим у кожному суспільстві.

ЛІТЕРАТУРА

1. Апресян Ю. Д. Лексическая семантика : синонимические средства языка / Юрий Дереникович Апресян. – М. : Наука, 1974. – 367 с.

2. Апресян Ю. Д. Интегральное описание языка и системная лексикография / Юрий Дереникович Апресян // Избранные труды. – М. : Школа “Языки русской культуры”, 1995. – Т. 2. – 767 с.
3. Афоризми. Прислів'я, приказки / НІМЕЦЬ – Збірка М. Номиса [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://aphorism.org.ua/subbrzd.php?rid=2&sid=242>
4. Байбурин А. К. Ритуал в традиционной культуре. Структурно-семантический анализ восточнославянских обрядов / Альберт Кашфуллович Байбурин. – СПб. : Наука, 1993. – 242 с.
5. Бартминский Е. Языковой образ мира : очерки по этнолингвистике / Ежи Бартминский. – М. : “Индрик”, 2005. – 528 с.
6. Бацевич Ф. С. Основи комунікативної лінгвістики / Флорій Сергійович Бацевич. – К. : Видавничий дім “Академія”, 2004. – 344 с.
7. Белова О. В. Этнокультурные стереотипы в славянской народной традиции / Ольга Владиславовна Белова. – М. : Индик, 2005. – 288 с.
8. Белова А. Д. Лексична семантика і міжкультурні стереотипи / А. Д. Белова // Мовні і концептуальні картини світу : [зб. наук. праць]. – К. : Вид-во КНУ імені Т. Шевченка, 2002. – № 7. – С. 43–54.
9. Васько Р. В. Переорієнтація семантичного навантаження латинських найменувань об'єктів, предметів, понять у романських мовах / Р. В. Васько // Проблеми зіставної семантики : [збірник наукових статей] / [відп. ред. А. В. Корольова]. – К. : Вид. центр КНЛУ, 2013. – Вип. 11. – С. 3–8.
10. Горшунова Е. Ю. Этнические стереотипы англоговорящего социума и их вербализация в американской лингвокультуре : дисс. ... канд. филол. наук : 10.02.04 / Елизавета Юрьевна Горшунова. – Бирск, 2009. – 207 с.
11. Красных В. В. Коды и эталоны культуры (приглашение к разговору) / В. В. Красных // Язык, сознание, коммуникация : [сб. ст.] / [отв. ред. В. В. Красных, А. И. Изотов]. – М. : МАКС Пресс, 2001. – Вып. 19. – С. 5–19.
12. Красных В. В. “Свой” среди “чужих” : миф или реальность? / Виктория Владимировна Красных. – М. : ИТДГК “Гнозис”, 2003. – 284 с.
13. Маслова В. А. Когнитивная лингвистика : [учебное пособие] / Валентина Авраамовна Маслова. – Минск : ТетраСистем, 2004. – 256 с.
14. Маслова В. А. Культурная коннотация как экспонент культуры в языковом знаке / В. А. Маслова // Этносоциоллингвистика : [хрестоматия] / [авт.-сост. Н. И. Коновалова]. – Екатеринбург, 2004. – С. 98–115.
15. Номис М. Українські приказки, прислів'я і таке інше / Матвій Номис ; [упоряд., приміт. та вступна ст. М. М. Пазяка]. – К. : Либідь, 1993. – 768 с. – (Серія “Літературні пам'ятки України”)
16. Павловская А. В. Особенности национального характера итальянцев, англичан, немцев, норвежцев и финнов, американцев, исландцев / Анна Валентиновна Павловская. – М. : Изд-во МГУ имени М. В. Ломоносова, 2007. – 172 с.
17. Павловская А. В. Россия и Америка. Проблемы общения культур : Россия глазами американцев, 1850–1880-е годы / Анна Валентиновна Павловская. – М. : Изд-во МГУ имени М. В. Ломоносова, 1998. – 304 с.
18. Селіванова О. О. Сучасна лінгвістика : напрями та проблеми : [підручник] / Олена Олександрівна Селіванова // Міністерство освіти і науки України. – Полтава : Довкілля-К, 2008. – 712 с.
19. Сілецький Ю. Р. Етнічні гетеростереотипи в традиційному світогляді українців: дис. ... канд. істор. наук : 07.00.05 / Юрій Романович Сілецький. – Львів, 2009. – 226 с.
20. Славянский ассоциативный словарь : русский, белорусский, болгарский, украинский / [сост. Н. В. Уфимцева, Г. А. Черкасова, Ю. Н. Караулов и др.]. – М. : Издательство Алтайского государственного университета, 2004. – 800 с.

21. Соссюр Ф. де Курс загальної лінгвістики / Фердинанд де Соссюр ; [пер. з фр. А. Корнійчук, К. Тищенко]. – К. : Основи, 1998. – 324 с.
22. Тер-Минасова С. Г. Язык и межкультурная коммуникация / Светлана Григорьевна Тер-Минасова. – М. : Слово / Slovo, 2000. – 624 с.
23. Толстая С. М. Стереотип и картина мира / С. М. Толстая // Этнолингвистика. Ономастика. Этимология : материалы международной научной конференции. – Екатеринбург, 2009. – С. 262–264.
24. Українські традиції [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://traditions.org.ua>.
25. Флоренский П. А. Обратная перспектива / П. А. Флоренский // Труды по знаковым системам II : ученые записки / Тартуский государственный университет. – Тарту, 1967. – Вып. 198. – С. 90.
26. Фразеологічний словник української мови : у 2 т. / [авт.-уклад. Л. С. Паламарчук. – К. : Наукова думка, 1993. – Т. 1. – 528 с.
27. Bartmiński J. Język w kontekście kultury / J. Bartmiński // Współczesny język polski. – Lublin : Wydawnictwo UMCS, 2001. – S. 13–22.
28. Eco U. A theory of semiotics / Umberto Eco. – Bloomington : Indiana University Press, 1976. – 648 p.
29. Quasthoff U. M. Soziales Vorurteil und Kommunikation : Eine sprachwissenschaftliche Analyse des Stereotyps / U. M. Quasthoff. – Frankfurt, 1973. – P. 68–69.

Дата надходження до редакції 15.05.2014